

UOT 81

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURS PROBLEMI**Leyla Eldar qızı Hacıyeva***Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0009-0003-7555-3208**E-mail:** leyla.suleymanova.78@bk.ru*Açar sözlər: diskurs, ünsiyyət, linqvistik, mətn, üslub**Ключевые слова: дискурс, коммуникация, лингвистический, текст, стиль**Key words: discourse, communication, linguistic, text, style*

Aydın terminoloji sərhədlərin olmamasına baxmayaraq, diskurs bu gün dilçiliyin aparıcı tədqiqat obyektlərindən biridir. Ona maraqlı “daxili” dilçilikdən “xarici” dilçiliyə keçidin ümumi tendensiyası fonunda yaranır. F.de Saussure qeyd etdiyi kimi, “daxili dilçilik” onun orqanizminə, sisteminə yad olan hər şeyin “dil” anlayışından çıxarılmasını” nəzərdə tutur [1, s.28], yəni onun ekstralingvistik komponenti. XX əsrə qədər dilin tədqiqində ünsiyyət vəziyyəti, ünvan sahibin və müraciət edəninə (şifahi ünsiyyətdə iştirak edənlərin) sosial vəziyyəti, onların ideoloji, dini, mədəni üstünlükləri və s. nəzərə alınmırdı. Müvafiq olaraq, “daxili dilçilik” bu halda daha çox dil vahidlərinin (morfemlər, fonemlər, sözlər, cümlələr) sistemli əlaqələrini öyrənirdi, lakin dilin özünü ünsiyyətin təşkili və məlumat ötürülməsinə cavabdeh olan orijinal semioloji sistem kimi deyil [2, s.530]. Bütün qeyri-sistemli, fərdi dil elementləri tədqiqat predmeti kimi götürülüb.

Bu gün müasir linqvistik tədqiqatlar getdikcə daha çox dilin xarici xüsusiyyətlərinə müraciət edir. Dilin “öz yaradıcısı və istifadəçisi ilə əlaqəsi olmadan başa düşülə və izah edilə bilməz” mövqeyini əsas götürərək antroposentrik paradigma ön plana çıxır [3, s.6]. Dilin antroposentrik konsepsiyasının banilərindən biri V.fon Humboldt qeyd etdiyi kimi, “insan ancaq dil vasitəsilə şəxsiyyətə çevrilir, burada insanın yaradıcı ilkin gücləri, onun ən dərin imkanları fəaliyyət göstərir. Dil xalqın vahid mənəvi enerjisidir” [4, s.314]. Beləliklə, dilçiliyin antroposentrik paradigmasında tədqiqatçılar linqvistik hadisələri onların istehsalçısı ilə birlikdə nəzərdən keçirməyə başlayırlar (şəxs tərəfindən), nitqin həm daxili, həm də xarici linqvistik xüsusiyyətləri də daxil olmaqla, dilin diskursiv elementlərinə diqqət yetirilir.

“Diskurs” anlayışının özü latın leksemlərinə *discursus* (əvvəlcə hərəkət aktını bildirir, sonra “nitq”, “söhbət”, “danışmaq”, “əsaslandırma”) və *discurrere* (“müzakirə etmək”, “danışmaq etmək”) gəlib çıxır, şifahi ünsiyyətin müxtəlif formalarını ifadə edir. Sözü qədim mənşəyinə baxmayaraq, diskurs öz terminoloji statusunu yalnız 20-ci əsrin ikinci yarısında almışdır. Bu anlayışı müəyyənləşdirən ilk tədqiqatçılardan biri Z. Harrisdir. “Discourse Analysis” adlı məqaləsində o, “nitq”i “bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən bir situasiyada ardıcıl danışan və ya yazılan cümlələrin ardıcılığı” kimi təsvir edir (5, s.3). Beləliklə, Z. Harris diskursa formal yanaşma nöqtəyi-nəzərindən, yəni nitq aktlarının bağlı ardıcılığı kimi baxırdı və burada terminin özü “nitq” və “dialoq” kimi sözlərin sinonimi kimi çıxış edə bilər. Lakin Z. Harrisin təfsirində diskurs linqvistik vasitələrdən istifadənin sosial və kontekstdən asılı xüsusiyyətlərini ehtiva etməmişdir

və son 60 ildə diskursun bu tərifi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Bu gün diskurs getdikcə daha çox “mətnin başa düşülməsi üçün zəruri olan mətnlə yanaşı, həm də ekstralingvistik amilləri (dünya haqqında biliklər, rəylər, məqsədləri) ehtiva edən mürəkkəb kommunikativ hadisə adlandırılır” [6, s.8]. Müvafiq olaraq, diskursun öyrənilməsinə müasir yanaşma ilə vurğu “nitq situasiyası”na, yəni bu kommunikativ aktın hansı şərtlər və hansı şəraitdə baş verməsi, onun sosial, psixoloji, ideoloji amilləri də nəzərə alınır. Buna görə də söhbət təkcə dilçiliyin deyil, həm də başqa elmlərin: fəlsəfə, psixologiya, politologiya, sosiologiya və s.-nin tədqiqat obyektinə çevrilir.

V.İ. Karasik nitqi dilin öyrənilməsinə funksional yanaşmaya uyğun hesab edir və onun içindəki “nitq fəaliyyətinin iştirakçıları arasında əlaqə yaratmaq və saxlamaq, emosional və məlumat mübadiləsi, bir-birinə təsir etmək, ani dəyişən ünsiyyətin bir-birinə qarışmasını ehtiva edən interaktiv elementi vurğulayır, strategiyalar və onların ünsiyyət praktikasında şifahi və qeyri-verbal təcəssümü” [7, s.5]. Beləliklə, diskursda həm ünvan sahibin, həm də müraciət edənin rolu eyni dərəcədə vacibdir, çünki bu halda nitq praktikası ikitərəfli xarakter daşıyır.

Diskurs anlayışı “nitq” və mətn kimi əlaqəli anlayışlar vasitəsilə getdikcə daha çox açılmaqdadır. Diskurs eyni vaxtda mətndən əvvəl olur və onun yaradılması prosesini özündə ehtiva edir. E.S. Kubryakov və O.V. Aleksandrov mətndə müəyyən bitmiş formanın mövcudluğunu fərqləndirir, diskurs isə “real nitq istehsalı”dır [8, s.19]. Əgər mətni formallaşdırılmış nitq əsəri adlandıra bilsək, diskurs onun aktuallaşmasıdır, yəni hadisə aspektində mətn. Diskurs mənaları sistemi onların nitq ifadəsi vasitəsilə formalaşır və müraciət edənin kommunikativ məqsədini həyata keçirməyə yönəldilir. Müvafiq olaraq, müəyyən vaxtda və müəyyən şəraitdə danışılan hər hansı mətn diskursa çevrilir.

Roland Bart diskursa translingvistik işarə sistemlərini özündə birləşdirən semiotik konsepsiya vasitəsilə baxır. Söhbət filosof tərəfindən şifahi və qeyri-verbal işarə sistemlərini özündə birləşdirən xüsusi işarə sistemi kimi baxır. Semiotikada nitqin zahiri əlamətləri representativ, psixi əlamətlər isə şərhçi adlanır. Barta görə, diskurs müxtəlif sosial-mədəni mənalar və müəyyən mifoloji məzmunla dolu olan sosial əlamətlərdən ibarətdir. İstənilən diskursiv əlamət insan şüurunda müəyyən mənə ilə əlaqələndirilir. Məsələn, filosof gül buketini məhəbbət əlaməti adlandırır, çünki “sevgi ilə dolu qızılgüllər dəqiq və qüsuruz şəkildə qızılgül və məhəbbətə parçalanır; biri və digəri birlikdə birləşənə qədər ayrı-ayrılıqda mövcud olub, üçüncü bir şeyi - əlaməti əmələ gətirir” [9, s.237-238]. Beləliklə, Bartın nitqi insan şüurunda müxtəlif mənalar toplusu ilə əlaqəli olan əlamətlər sistemidir.

Fransız strukturistlərinin M.Fukoya əsaslanan konsepsiyası diskursu nitq praktikasının və insanın psixi konstruksiyalarının korrelyasiyası ilə əlaqələndirir. Nitqin köməyi ilə insan dünyanı mənimsəyir, onu formalaşdırır və bununla da nitq davranışının və düşüncə tərzinin bəzi qaydalarını öyrənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən diskursu nitqdə reallaşan dünyanı görmənin müəyyən yolu kimi xarakterizə etmək olar.

Fransız strukturistlərinin M.Fukoya əsaslanan konsepsiyası diskursu nitq praktikasının və insanın psixi konstruksiyalarının korrelyasiyası ilə əlaqələndirir. Nitqin köməyi ilə insan dünyanı mənimsəyir, onu formalaşdırır və bununla da nitq davranışının və düşüncə tərzinin bəzi qaydalarını öyrənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən diskursu nitqdə reallaşan dünyanı görmənin müəyyən yolu kimi xarakterizə etmək olar. Foucault özü bunu eyni diskursiv formasiyaya aid deyimlərin məcmusu, habelə “müəyyən dövrdə və müəyyən sosial, iqtisadi, coğrafi və ya lingvistik məkan

üçün müəyyən bir sosial, iqtisadi, coğrafi və ya linqvistik məkanda müəyyən edilmiş tələbləri yerinə yetirmək üçün şərait yaradan anonim tarixi qaydalar toplusu” kimi müəyyən edir. ifadə funksiyası” [10, s.108]. Deməli, Fuko diskursu müəyyən tarixi dövr üçün xarakterik olan və müəyyən fəaliyyət qaydaları toplusuna malik olan ifadələr məcmusudur. Söhbəti öyrənərkən strukturalistlər təkcə nitq istehsalı prosesini deyil, həm də onun nəticəsini (subyektlərin bir-birinə nitq təsiri, nəticədə insanın düşüncə tərzini və onun ideoloji mövqeləri dəyişir) nəzərə alırlar.

Diskursun inkişafında müxtəlif yanaşmaları birləşdirən T.van Deyk diskursu kommunikativ hadisə və “dil formasının, mənasının və hərəkətinin mürəkkəb vəhdəti” kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir [11, s. 121-122]. Deykin qeyd etdiyi kimi, bu konsepsiyanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun tərifinə intuitiv və ya linqvistik yanaşmaları pozan diskurs konkret linqvistik deyim çərçivəsi (mətnin çərçivəsi və ya dialoqun özü) ilə məhdudlaşmır. Buna görə də istənilən sosial vəziyyətə (məsələn, partiya çıxışı, işgüzar müsahibə, valideyn-müəllim görüşü) diskurs nöqtəyi-nəzərindən baxmaq olar. Bu şərhə nitqin mənimsənilməsi zamanı ümumən çoxşaxəli yanaşmanın nəzərə alınmasına və onu mətn və nitqdən daha geniş bir hadisə kimi nəzərdən keçirməyə cəhd edilir.

Eyni zamanda, T.van Deyk diskursun ardıcıl cümlələr ardıcılığı kimi şərhindən imtina etmir, yəni mətn və nitq. Alimin fikrincə, diskursun belə bir baxışı “bir-biri ilə əlaqəli şərtləri öyrənməyə imkan verir”, yəni cümlələrin bir-biri ilə semantik səviyyədə əlaqəsi. Beləliklə, ardıcılıqda *She stared at the sidewalk. Quartz glittering in the cement* (S. King. Carrie) semantik əlaqə var, çünki sementdəki kvarsı yalnız yola baxsanız görə bilərsiniz. Əksinə, Deyk-in verdiyi ardıcılıq *We went to the beach yesterday. The price of the dollar dropped by 10% last year* semantik cəhətdən tutarlı deyil, çünki çimərliyə baş çəkmək dolların məzənnəsinin dəyişməsinə təsir edə biləcək tipli bir hadisə olmur. Beləliklə, diskursu cümlələrin ardıcıl ardıcılığı kimi nəzərdən keçirmək bizə deyişin kontekstini, dünya haqqında fikirlərin nitqin yaradıcısı ilə onun şərhçisi arasında uyğunluğunu öyrənməyə imkan verir ki, o da nitqdə ardıcılıq və ardıcılıq görməlidir, içindəki mətni tanıyın.

Diskursun inkişafına multidissiplinar yanaşmanın nəticələrindən biri alim Norman Feyrklou tərəfindən işlənib hazırlanmış tənqidi diskurs təhlili metodunun meydana çıxmasıdır. Tədqiqatçı öz əsərlərində diskurs anlayışının bir neçə şərhini araşdırır. Birincisi, tədqiq edildikdə sosial dil hadisəsi kimi müəyyən edilir Feyrklou sosial təsir təhlilini əsas metod kimi istifadə edir (social effects). İkincisi, diskurs müəyyən bir sahədə (məsələn, siyasətdə) istifadə olunan dil növüdür. Üçüncüsü, diskurs həyat təcrübəsinə mənə verən və hansısa nöqtəyi-nəzərdən əsaslanan “danışma” üsulu kimi qəbul edilir (12, s. 96-98).

Diskursun funksiyası kimi Feyrklou sosial kimliyin, sosial münasibətlərin, eləcə də bilik və mənə sistemlərinin formalaşmasını müəyyən edir. Tənqidi diskurs təhlilinin obyektləri həm daxili siyasi problemlər (gender, etnik, sosial bərabərsizlik), həm də beynəlxalq münasibətlərdir. Bunu hələ 2002-ci ildə Kaliforniyanın The Los Angeles Times qəzetinin materiallarında müzakirə olunan monoqrafiyalarından birini Latın Amerikasından mühacirətin metaforik təsvirlərinə həsr etmiş Otto Santa Annanın tədqiqatında görmək olar. Amerikalı alim bu gün ayrı-seçkilik metaforalarının vəziyyəti təsvir etməyin təbii yolu kimi qəbul olunmağa başladığına diqqət çəkib. Beləliklə, onun müəyyən etdiyi “yadların” bütün metaforik obrazları açıq-aşkar mənfi mənə daşıyırdı: mühacirlər od (*fire*), sel (*dangerous moving water*), işğal (*invasion*),

xəstəlik (*disease*), heyvanlar (*animals*) və s. [13, s. 73-78] 2016-cı ildə Donald Tramp kampaniyasını latınlara qarşı ayrı-seçkilik edən metaforalara əsaslandıraraq ABŞ prezident seçkilərində qalib gəldi. Müvafiq olaraq, O. Santa Ananın tənqidi diskurs təhlili hələ Trampın qələbəsindən əvvəl ABŞ-da mühacirlərə qarşı diskriminasiya diskursunun qurulduğunu müəyyən etməyə imkan verdi.

Meyarlardan asılı olaraq tədqiqatçılar diskursun müxtəlif təsnifatlarını qururlar. Beləliklə, C.Torfinq onun tədqiqi ənənələrindən asılı olaraq üç növ diskurs müəyyən edir: dar linqvistik mənada diskurs, tənqidi diskurs təhlili və poststrukturalist mənada diskurs [14, səh.23-25]. Öz növbəsində V.İ. Karasik diskurs növlərini şəxsi (şəxsiyyətlü) və institusional olaraq ayırır. Şəxsi diskurs gündəlik (natiqlər bir-birini mükəmməl başa düşəndə və söhbətin mövzusu kəskin şəkildə dəyişə bildikdə) və ekzistensial (nitq struktur olaraq təşkil edildikdə və fikirlər mümkün qədər aydın ifadə olunduqda) ünsiyyətdə özünü göstərir. Hər iki halda nitq fəaliyyəti ünvançı tərəfindən onun məzmununu fəal dərk etməsinə əsaslanır. Amma əgər gündəlik nitqdə “mənanın dərk edilməsi ünsiyyətin konkret vəziyyətindən asılıdırsa”, ekzistensial diskursda “işarənin formasından və ünvanlananın şəxsi konseptual sferasından asılıdır” [7, səh.9-11]. Müvafiq olaraq, şəxsi diskurs ilk növbədə informasiyanın qavranılmasının idrak və funksional mexanizmlərinin öyrənilməsi, onun dərk edilməsi və şəxsiyyətlərə ünsiyyətdə sonrakı həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

İnstitusional diskurs üçün ən mühüm meyar natiqin sosial statusudur, çünki insanların fəaliyyəti bu və ya digər şəkildə onların diskursiv praktikalarına uyğun gəlir [10, səh. 25-27]. Nəticə etibarilə, hər hansı bir sosial-mədəni fəaliyyət sahəsi müəyyən bir diskursa aid edilə bilər. Bu vəziyyətdə “diskurs” və “üslub” anlayışları bir araya gəlir. O.S. Axmanova özünün “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə üslubu “özünəməxsus lüğəti, frazeoloji birləşmələri, ifadələri və konstruksiyaları ilə digər növlərdən əsasən tərkib elementlərinin ekspressiv-qiyətləndirici xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən və adətən nitqin müəyyən sahələrlə bağlı olan” dilin alt sistemi kimi müəyyən edir. [2, s. 455]. İnstitusional diskurs, eləcə də üslub, müəyyən fəaliyyət sahəsində istifadənin intensivliyi prinsipinə görə linqvistik elementlərin diferensiallaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

İnstitusional diskursla şəxsi diskurs arasındakı mühüm fərq ondan ibarətdir ki, institusional diskurs konkret dil vəziyyəti ilə məhdudlaşmır. Tədqiqat obyektlərinə daxildir yalnız iştirakçıların şəxsi və sosial xüsusiyyətlərini deyil, həm də tədbirin digər aspektlərini (söhbətin məqsədi, xronoloji və topoloji çərçivə, söhbətin rəsmiləşmə dərəcəsi, kommunikativ strategiya və taktikalardan istifadə, mövzu material, janr xüsusiyyətləri və s.) [7, s.20-22]. Beləliklə, pragmatik diskurs əlaqə, emosional və məlumat mübadiləsi, ünsiyyət iştirakçılarının bir-birinə təsiri, davamlı dəyişən ünsiyyət strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi və nitq praktikasında şifahi və şifahi olmayan təcəssümlərinin qurulmasına və saxlanmasına yönəlmiş nitq aktlarının ardıcılığı kimi nəzərdən keçirir, açıq və gizli məzmunun bir-birinə qarışmasında kommunikativ addımların müəyyən edilməsi. Beləliklə, bütün mümkün sistem formalaşdırıcı xüsusiyyətlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, biz institusional diskursların ən müxtəlif növlərini ayırd edə bilərik: pedaqoji, siyasi, elmi, işgüzar, tənqidi, etik, hüquqi, hərbi, valideynlik, pragmatik və s. Onların hər birinin linqvistik və ekstralingvistik elementləri özündə birləşdirən öz linqvistik alt sistemi var. Beləliklə, siyasi diskurs müəyyən siyasi terminlər toplusuna, konvensional normalara və tətbiq sahələrinə malikdir.

Problemin aktuallığı. Diskurs təhlili məna yaratmaq üçün dilin sosial kontekstlərdə necə istifadə edildiyini araşdıran geniş bir yanaşmadır. Sosial reallığı, güc münasibətlərini və şəxsiyyəti qurmaq və saxlamaq üçün dilin necə istifadə edildiyi maraqlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə diskurs vahidləri şifahi və qeyri-verbal elementlərdir. Diskurs nitqin mövzusu, sferası və mövzusu ilə müəyyən edilir. Tədqiqat diskurs nəzəriyyəsinin inkişafına müəyyən töhfə verir, tədqiqatın terminoloji aparatının aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri və konkret dil materialı diskurs təhlili nəzəriyyələri və funksional dilçiliyin tədrisi sahəsində dərslərlərin və metodiki işlərin, habelə bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Соссюр, де Ф., Курс общей лингвистики, Екатеринбург, 1999.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. / О.С. Ахманова // 2-е изд. – М.: Советская Энциклопедия, 1969.
3. Кравченко, А.В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации, Иркутск: ИГУ, 1996.
4. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт // М.: Прогресс, 1984.
5. Harris, Z. Discourse analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – V. 28. № 1.
6. Караулов, Ю.Н., Петров, В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса. – Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000.
7. Карасик, В.И. О типах дискурса, Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000 (а).
8. Кубрякова, Е.С., Александрова, О.В. Виды пространства, текста и дискурса / Категоризация мира: пространство и время: материалы научной конференции. – М.: Диалог-МГУ, 1997. – С. 19–20.
9. Барт, Р. Мифологии / М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
10. Фуко, М. Археология знания / Киев: Ника-центр, 1996. – 208 с.
11. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация /Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
12. Fairclough, N. Analysing Discourse /London; New York, 2003. – 288 p.
13. Santa Anna, O. Brown Tide Rising: Metaphors of Latinos in Contemporary American Public Discourse /Austin, 2002. – 402 p.
14. Torfing, J. Discourse Theory and European Politics: Identity, police and governance/London, Palgrave Macmillan, 2005.

Л.Э. Гаджиева

**Вопрос дискурса в новейшем языкознании
Резюме**

Термин «дискурс» имеет множество значений. При всем разнообразии мнений на данную формулировку допускается определять их единые задачи, в частности, что дискурс представляется собой как комбинационный языковой феномен, содержащий подобные элементы, как текст и речь, прочно совокупные с экстралингвистическими аспектами, соответствующими в целях формирования суждения. В новейшем языкознании одним из спорных задач является необходимость дифференциация определений «дискурс», «текст», «речь», «диалог», поскольку они не более чем восполняют один другого, но не представляют собой абсолютно взаимозаменяемыми. К тому же, дискурс — это наивысшая языковая комбинация, единящая все несходные понимания.

L.E. Hajieva

**Discourse problem in modern linguistics
Summary**

The term discourse has many meanings. With all the variety of points of view on its definition, one can highlight their general provisions, namely that discourse is considered as a complex linguistic phenomenon, including such components as text and speech, inextricably linked with extralinguistic factors necessary to generate an utterance. In modern linguistics, one of the controversial issues remains the issue of distinguishing the concepts of “discourse”, “text”, “speech”, “dialogue”, since they only complement each other, but are not completely interchangeable. Moreover, discourse is the maximum linguistic unit that unites all other concepts.

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2024